ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Վերժինե Սվազլյան

Հուշ-վկայություններում և պատմական երգ-վկայություններում Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներն անդրադարձել են Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում իրենց տեսած ու զգացած պատմական իրադարձություններին:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվել է 1914 թ. օգոստոսի 1-ին: Այն մղվում էր ռազմաքաղաքական երկու խմբակցությունների՝ քառյակ զինակցության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա, Բուլղարիա) և Անտանտի (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) միջև:

Արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջաններն ու ազգային կուսակցությունները պատրաստվում էին աջակցել Անտանտի քաղաքականությանը, քանի որ Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների կողմից պատերազմի մեջ մտնելու գլխավոր նպատակը Արևելքի քրիստոնյաների «ազատագրումն» էր, ընդ որում Օսմանյան կայսրության բռնապետության լծի տակ հեծող արևմտահայությանը: Ուստի հայ ժողովուրդը ևս հույս ուներ ռուսական զորքերի օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը և վերականգնել իր երբեմնի պետականությունը:

Այնինչ Օսմանյան կայսրության երիտթուրք ղեկավարները ձգտում էին բանակցությունների միջոցով սիրաշահել հայերին և իրենց կողմը գրավել: Նրանք առաջարկում էին արևելահայերին կամավորական ջոկատներ ստեղծել թուրքական բանակի շարքերում, ապստամբել Ռուսաստանի դեմ, և Արևելյան (ռուսական) Հայաստանը գրավելու դեպքում հայերը կստանան ինքնավարություն: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկը: Քանի որ Օսմանյան կայսրությունը նպատակ ուներ գրավելու Կովկասը, Ղրիմը, Իրանական Ատրպատականը և Միջին Ասիան, թուրքերի համար պատերազմը հարմար առիթ էր իրականացնելու իրենց հին պանթուրքական և պանիսլամական երազը: Կառավարության գլուխ անցած երիտթուրքերը, հիմք ընդունելով «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության՝ 1911 թ. Սալոնիկում կազմակերպած գաղտնի ժողովի որոշումները, արդեն իսկ նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին և սպասում էին հարմար առիթի: Ուստի Օսմանյան Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ ոչ միայն զավթողական նպատակներով, այլև հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշավոր ծրագրով:

Ականատես վկաները ևս նշել են, որ Հայոց ցեղասպանությունը նախօրոք ծրագրված էր: Այդ մասին **Հովհաննես Գասպարյանը** (ծնվ. 1902 թ., Էսքիշեհիր, Ցայլա գյուղ) ասել է. *«…1913 թ. Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության կոմիտեն գաղտնի նիստ է գումարում՝ Թալեաթի նախագահությամբ, որտեղ մասնակցում էին*

Էնվերը, դոկտոր Նազիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ, որոշում են ընդունում Թուրքիայում ապրող հայերին բնաջնջել, և այդ նիստում մշակում են բնաջնջման ծրագիրը՝ չթողնել ոչ մի հայ, սկսած նորածին երեխայից մինչև ամենավերջին ծերերը: Այդ կոմիտեի նիստում զեկուցողն էր դոկտոր Նազիմը: Նա իր զեկուցման մեջ նշում է. «Ես Թուրքիան կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղա, միայն թուրքն է ապրելու այս հողի վրա՝ անկախ, ինքնիշխան, ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվին, ո՛չ մի հայ. ջնջե՛լ բոլորին»: Նույնանման իր ելույթում դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը առաջարկում է բնաջնջել բոլոր հայերին՝ նորածնից մինչև ծերը: Այդ որոշումը պետք է սուլթան Ռեշադը ստորագրեր, բայց քանի որ Թալեաթը կասկածում էր, թե Ռեշադը կստորագրի, նա կապվեց գերմանական դեսպանի հետ, որ նա մի քանի րոպե առաջ գնա թագավորի մոտ: Եվ նրա ներկայությամբ Թալեաթ փաշան տարավ այդ գաղտնի ժողովի որոշումը, որը գերմանական դեսպանի ներկայությամբ և նրա ազդեցությամբ ստորագրել են տալիս, որով էլ 1915 թ. ապրիլի 24-ին ի կատար ածվեց հայերի կոտորածը»[1]:

1914 թ. օգոստոսի 6-ին Կ. Պոլսում կնքվում է գերմանա-թուրքական զինակցության համաձայնագիրը: Թուրքական կառավարությանը հղած վերջնագրով Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը նշում էր. «Եթէ Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մտնէ Երեակ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ՚ապահովէ անոր հետեւեալ առաւելութիւնները»: Կնքված համաձայնագրի վեց կետերից մեկն էր. «Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները, այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմետական բնակչութեան հետ»[2]:

Իսկ պատերազմի սկզբի մասին վերհիշել և մանրամասն պատմել է **Սուրեն Սարգսյանը** (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա, Խոչհիսար գյուղ). *«…Երբ 1914 թվի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեր գյուղի ժողովուրդը զբաղված էր բերքահավաքով, բայց մինչ այդ գյուղ հասնող հայերեն թերթերը վատ լուրեր էին հաղորդում: Օգոստոսի 2-ին մոնետրիկները եկան մեր գյուղը, և մեր գյուղի գզիրը կտրուրների վրայից սկսեց գոռալ. «Էհէյ, սեֆերբերլիք է (զորահավաք - թուրք.). տասնութ տարեկանից մինչև քառասունհինգ-հիսուն տարեկան տղամարդիկ պետք է ներկայանան Խոչհիսար՝ արձանագրվելու»: Ես լավ հիշում եմ՝ ժողովուրդը խառնվեց. լաց, աղաղակներ ամեն կողմ: Նույն օրը արևը ուժեղ խավարեց՝ մոտ կես ժամ մթագնեց երկինքը: Սա ավելի սարսափեցրեց գյուղի ժողովրդին…»*[3]:

Պատմաքաղաքական այդ հանգամանքներում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև՝ հայերի համար, մեծագույն չարիք էր դարձել սեֆերբերլիքը (զորահավաք – թուրք.): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց զորակոչի անվան տակ ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների (ամելե թաբուր – թուրք.) մեջ,

---

1 Սվազլյան Վերժինե, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, Վկայություն [այսուհետև՝ վկ.] 206, էջ 405:

2 Լազեան Գաբրիէլ, *Հայաստան եւ Հայ դատը (Վաւերագրեր)*, Գահիրէ, 1946, էջ 78:

3 Սվազլյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 155, էջ 322:

և, ըստ ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի գաղտնի հրահանգի, աչքից հեռու՝ ծածուկ վայրերում, սպանում:

«…1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մոբիլիզացիա հայտարարեց, - պատմել է խարբերդցի ականատես վերապրող **Սարգիս Խաչատրյանը** (ծնվ. 1903 թ.): - *Հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչեցին: Տարան աշխատացրին Ամելե թաբուրի մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին: Հետո կիներին ու երեխաներին, այսինքն՝ ամբողջ ժողովուրդին քշեցին դեպի Միջագետքի անապատները, մորթեցին: Ոչ մեկին չէին խնայում: Միայն թուրքացողները ազատվում էին»*[4]:

Իսկ ականատես վերապրող **Սարգիս Մարտիրոսյանը** (ծնվ. 1903 թ., Խարբերդ) նշել է. *«…Մեր դժբախտությունը համաշխարհային պատերազմը եղավ: Հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ ղրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո Էնվեր փաշան ըսեր է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք», բայց իրականության մեջ սպանած, նետած են անոնց փորած փոսերուն մեջը»*[5]:

Այդ օրերին է ստեղծվել Ժողովրդական հետևյալ երգը, որը 1970 թ. մեզ են հաղորդել Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ **Պետրոս** և **Սրբուհի Կիկիշյան** ամուսինները**:** Երգը հիմնավորում է նախորդ վերապրողների հաղորդած տեղեկությունները.

«Հազար ինը հարյուր տասնչորս թվին
Հանեցին, կարդացին ասկյարի ֆերման,
Ձա՜ն, կերթամ, մայրի՜կ, ջա՜ն կերթամ, քույրի՜կ,
Զինվոր եմ՝ կերթամ, մուրադսըզ կերթամ»[6]*:*

Դեռ «Մուրադին» չհասած՝ բռնի թուրքական բանակ զինվորագրված հայ երիտասարդն իր մորը գանգատվում է.

«Մայրի՜կ, մայրի՜կ, զիս զինվոր գրեցին ու տարին,
Ձենքը ձեռքս չտվին, Ամելե թաբուր գրեցին,
…Կերթամ, կերթամ, զինվոր ես կերթամ,
Քար կուտրելու ես կերթամ»[7]*:*

Իսկ Ամելե թաբուրում աշխատողների վախճանը նախօրոք որոշված էր՝ մահ.

«Զինվորներին Բալու տարին,
Մայրեր-քույրեր նստան լացին,
Անտեղը շատ փոսեր փորեցին,
Անկե վերջն ալ մեջը թաղվեցին»[8]:

---

[4] Նույն տեղում, վկ. 116, էջ 269:
[5] Նույն տեղում, վկ. 117, էջ 271:
[6] Նույն տեղում, վկ. 386, էջ 571:
[7] Նույն տեղում, վկ. 390, էջ 572:
[8] Նույն տեղում, վկ. 391, էջ 572:

Ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան) նշել է. *«1914-ին, երբ պատերազմը սկսվեց, Արևելյան Հայաստանը և Թիֆլիսի հայերը կամավորական զորք կազմեցին և միացան ռուսական բանակին: Թուրքերը իրենց բանակում ունեին վաթսուն հազար հայեր: Այդ որ իմացան, իրենց բանակի հայերին բանակից հանեցին, կազմեցին ռաբոչի բաթալիոն և սկսեցին նրանց կոտորել»*:[9]

Արդեն պատերազմի սկզբից Ռուսաստանում սկիզբ էր առել կամավորական շարժումը՝ տարածվելով հայերի, ասորիների, վրացիների և այլոց շրջանում:

Նիկոլայ Երկրորդ ցարը հատուկ հրովարտակով դիմեց հայերին, որ կամավորագրվեն ռուսական բանակին՝ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերի բռնություններից ազատագրելու համար: Ցարը խոստանում էր վարձահատույց լինել բազմաչարչար հայ ժողովրդին, իսկ Կովկասի փոխարքա հեծելազորի գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին հավաստիացնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերից գրավելուց հետո հայերն իրենց նվիրվածության դիմաց կստանան ինքնավարություն:

Այդ խոստումներն արևելահայերին հանգեցրին կամավորական շարժման կազմակերպմանը: Ամենուրեք՝ Թիֆլիսում, Երևանում, Ֆրանսիայում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում, կազմակերպվում էին հանգանակություններ՝ ի նպաստ կամավորական շարժման:

Հայոց ազգային բյուրոյի գործադիր մարմինը ստանձնեց հայ կամավորական խմբերի անմիջական կազմավորման ու Կովկասյան բանակի շտաբի հետ նրանց հարաբերությունների կարգավորման գործը: Կամավորական շարժումը համալրվում էր: Կովկաս ժամանած կամավորագրվածների թիվը աստիճանաբար ստվարանում էր: Գալիս էին Օդեսայից, Ղրիմից, Ռոստովից, Եկատերինոդարից, Աստրախանից, Թուրքեստանից, Սիբիրից, նաև արտերկրից՝ Ռումինիայից, Բուլղարիայից և ԱՄՆ-ից:

Թիֆլիսում կենտրոնանում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի քաջարի մարտիկներն ու հրամանատարները. Վառնայից գալիս է զորավար Անդրանիկը, Սիբիրի աքսորավայրից փախած Համազասպ Սրվանձտյանը, Թեհրանից՝ Քեռին (Արշակ Գավաֆյան), Կ. Պոլսից՝ Արմեն Գարոն և Դրոն (Դրաստամատ Կանայան), Խարկովից՝ Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան), նաև իշխան Հովսեփ Արղությանը, Քիշնևից՝ Խանաձորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) և այլք: Անսնախադեպ խանդավառություն էր ապրում կովկասահայությունը:

Այդ օրերին է հյուսվել ժողովրդական հետևյալ երգը.

«Թուրքի բանակ երթալու եմ,
Հրացան բռնելու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ Տաճկաստան.
Ահա կերթամ Հայաստան»[10]*:*

---

9 Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

10 Նույն տեղում, վկ. 394, էջ 572:

Հայ կամավորների շարքերը հետզհետե խտանում էին, և միաժամանակ հյուսվում էին ժողովրդական երգերը.

«Երկինք նայելս կուգա,
Դար վեր հայիլս կուգա,
Էկավ անցավ վայր թուրքը.
Վրեժ լուծելս կուգա»[11]:

Հայերը ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի հետ էին կապում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ազատագրումը: Կովկասի հայաշատ քաղաքներում տեղի էին ունենում բազմահազարանոց հավաքներ, ցույցեր: Երիտասարդությունը պահանջում էր անխտիր մասնակցել պատերազմին՝ ռուսական բանակի ներսում ստեղծելով կամավորական ջոկատներ.

«Ընկերներս ղրկել եմ դեպի Ռուսաստան,
Շատ բարևներ տարեք ամեն ջանջիգյար,
Մենք ձեզմե կուզինք ոչ ոսկի-արծաթ,
Մենք ձեզմե կուզինք միայն ծակ-երկաթ»[12]:

Այդ նշանակում էր, որ հայ կամավորներին միայն զինամթերք էր անհրաժեշտ:

Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկին մեծ հիացմունքով էր արտահայտվում հայկական կամավորների մասին և գտնում, որ պետք է ոչ միայն նրանց զինել, այլև զինել ռուսական մերձճակատային թիկունքի հայ բնակչությանը, որպեսզի հարկ եղած դեպքում նրանք դիմեն ինքնապաշտպանության:

1914 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում ձևավորվեց 1200 հոգուց բաղկացած Առաջին կամավորական ջոկատը՝ ազգային հերոս Անդրանիկի ղեկավարությամբ, նոյեմբերին գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետ Անդրանիկի ջոկատը Նախիջևանով առաքվեց Պարսկաստան:

Նոյեմբեր - դեկտեմբեր ամիսներին Իգդիրում կազմակերպվեց Երկրորդ կամավորական ջոկատը՝ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հրամանատարությամբ: Դեկտեմբերին կազմակերպվեց Երրորդ ջոկատը՝ Համազասպ Սրվանձտյանի հրամանատարությամբ: Չորրորդ ջոկատը գլխավորեց Արշակ Գավաֆյանը (Քեռին): Հետագայում ստեղծվեցին նաև Հինգերորդ ջոկատը՝ Վարդան Մեհրաբյանի հրամանատարությամբ: Վեցերորդը՝ Արշակ Ջանփոլադյանի հրամանատարությամբ: Գրիգոր Ավշարյանի և Հայկ Բժշկյանի (Գայ) հրամանատարությամբ: Յոթերորդ ջոկատը՝ Հովսեփ Արղությանի հրամանատարությամբ:

Հայ կամավորների թիվը հազիվ հասցվեց 7 հազարի, քանի որ պակասում էին զենքն ու նյութական միջոցները, որոնք հայթայթվում էին հանգանակությունների միջոցով:

---

[11] Նույն տեղում:

[12] Նույն տեղում, վկ. 393, էջ 572:

Երբ 1914 թ. հոկտեմբերին գերմանական երկու ռազմանավեր թուրքական նավերի ուղեկցությամբ հանկարծակի հարձակվեցին ռուսական սևծովյան ռազմակայանների և նավահանգիստների վրա, հոկտեմբերի 21-ին Նիկոլայ Երկրորդը պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Այդ ընթացքում Կովկասի փոխարքա հետևազորի գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը նշանակվում է Կովկասյան նորաստեղծ բանակի գլխավոր հրամանատար:

Ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելու պահին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 28-ի դրությամբ, Կովկասյան օկրուգում և ճակատում կռվում էին մոտ 127 հազար զինվոր: 1914 թ. աշնան վերջին ռուս-թուրքական ռազմաճակատը, սկիզբ առնելով Բաթումից, հասնում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած տարածքը՝ կազմելով 720 կմ: Պատերազմական իրադարձությունները ծավալվում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում[13]:

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի սկզբնական փուլի ամենանշանավոր պատմական իրադարձությունը Սարիղամիշի ճակատամարտն էր, որտեղ թուրքական Երրորդ բանակի հրամանատարն էր Էնվեր փաշան:

Ականատես վերապրող **Սուրեն Սարգսյանը** (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա, Խոչհիսար գյուղ) անձամբ տեսել է Էնվեր փաշայի մեկնումը Սարիղամիշի ճակատամարտ, երբ նա իր զորքի և Սեբաստացի Մուրադի խմբի հետ կանգ էր առել իրենց Խոչհիսար գյուղի մոտ և ճառ ասել՝ սիրաշահելով հայերին. *«…Հիմիկվա նման հիշում եմ նրա խոսքերը. «Հայ զինվորները լավ կռվում են իրենց օսմանյան հայրենիքի համար՝ վաթանին համար: Բոլոր ճակատներում, ամեն տեղ հայ բժիշկները և բուժքույրերը բուժում են մեր վիրավորներին: Հայ զինվորներից շատերը լավ են տիրապետում ռազմական տեխնիկային, դրա համար շատ շնորհակալ եմ ձեզանից: Դուք էլ թիկունքում լավ աշխատեք, մեր բանակի սնունդը ապահովելու համար»: Երբ նա իր խոսքը վերջացրեց, Մուրադը ձիու վրա մոտեցավ նրան և սեղմեց նրա ձեռքը: Էնվեր փաշան Մուրադի կոնակը շոյեց և ցածր ձայնով մի բան ասաց նրան: Սուլիչը փչեց, կառքերը շարժվեցին: Էնվեր փաշան, կառքի վրայից ձեռքը թափահարելով, անհետացավ»* :

Կարճ ժամանակահատվածում թուրքական բանակը կարողացել էր գրավել Օլթին, Արդվինը, Արդահանը և մոտենալ Բաթումին՝ դուրս գալով ռուսական զորքերի թիկունքը՝ Կարս-Սարիղամիշի շրջանում: Թուրքական զորքերը ներխուժել էին Կարսի մարզ և զանգվածային կոտորածներ կազմակերպել հայկական բնակավայրում:

Ականատես **Փեփրոնե Թումասյանը** (ծնվ. 1910 թ., Կարս) վկայել է. *«…Հիշում եմ, թուրքերը կացինով սպանում, գցում էին ջուրը: Շատերը, ինչպես նաև մորս եղբորը կինը, իր երեխայի հետ իրեն գցեց ջուրը:*

Էդ ժամանակ լուր տարածվեց, որ ռուսական զորքը հայ կամավորների հետ դեպի Երզնկա է գալիս: Թուրքերը սկսեցին փախչել: Եվ շատ հայ փոքրիկ տղաներ, որ

---

[13] Նազարյան Արամ, *Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ յեղափոխական դաշնակցությունը*, Երևան, 2011, էջ 13:

թուրքերի մուտ հովիվ էին դարձել, երբ լեռ էին բարձրանում, իրար ասում էին. «Հացը պահենք, փախչելու ժամանակ պետք կլինի: Ռուսը որ գա, մենք նրա հետ կփախչենք»: Չնայած որ նրանց արդեն թլփատել էին և ստիպել էին կրոնափոխ լինել, բայց նրանք հոգով հայ-քրիստոնյա էին մնացել:

Երզնկայում, երբ նրանք պիտի փախչեին, երեք թուրք զինվոր նրանց դեմը բռնում են ու հարցնում.

- Ո՞վ եք, փախչում եք, գյավուր եք:

- Մենք բեկի հովիվներն ենք, - ասում են հայ տղաները ու գալիս են Երզնկա:

Երզնկա քաղաքը արդեն թուրք չէր մնացել: Թուրքերը փախել էին:

Կեսգիշեր էր: Մեկ էլ քաղաքը լուսավորվեց: Ռուսները լույս էին գցում, որ տեսնեն՝ քաղաքում մարդ կա՞: Երբ առավոտյան ռուսները գալիս են, էս տղաները վազում են նրանց ընդառաջ: Տղաները հագած են լինում թուրքի հագուստներ: Ռուսները ուզում են նրանց սպանել: Սրանք չոքում են ու իաչ են հանում: Ռուսները հարցնում են.

- Դուք հա՞յ եք:

- Այո՛, - ասում են տղաները, - մենք հայ գերիներ ենք:

Հայ կամավորները նրանց օգնում, տանում, հանձնում են Սարիղամիշի որբանոցը: Հետո հայրիկս գնում է այդ որբանոցը և հարցնում.

- Ո՞վ կա Քյուչյուքյաններից»[14]:

1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը Սարիղամիշում տեղի են ունենում արյունալի կռիվներ, որտեղ ռուսական զորքերի հետ կողք կողքի կռվում էին Քեռու ջոկատի հայ կամավորները: Նրանց միասնական ջանքերով օսմանյան 90–հազարանոց բանակն անփառունակ պարտություն է կրում: Էնվեր փաշան հազիվ կարողանում է ճողոպրել գերի ընկնելուց և փախչել: Իսկ թուրքական ինն-երորդ կորպուսի հրամանատար Իսհան փաշան շուրջ 200 սպաներով գերի է ընկնում ռուսներին: Միայն 12 հազար հոգի՝ օսմանյան զորքի մնացորդները, հասնում են Էրզրում, մնացած 78 հազարը՝ սպանվում, ցրտահարվում կամ գերի է ընկնում Սարիղամիշի ճակատամարտում[15]:

Այդ նույն ճակատամարտում է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատմական երգը, որտեղ նկարագրվում են թուրքական բանակի պարտությունը ռուսների կողմից և Էնվերի խայտառակ փախուստը.

«Բերթի դրոները ղրբլեն[16] *կաշեր,*
Ռուսների թուփը ասկարին կը ջարթեր,
Էնվեր փաշէն փախնելու կաշեր,
Հա՛մ կը վազեր, հա՛մ էդևը կաշեր»[17]:

---

[14] Նույն տեղում, վկ. 72, էջ 186:

[15] Նազարյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 13:

[16] Արևմուտք – թուրք.:

[17] *Կարս. Հայոց բանահյուսական մշակույթը*, Երևան, 2013, վկ. 485, էջ 528:

Այնինչ թուրքական 3-րդ բանակ բռնի զինվորագրված արևմտահայ երիտասարդը հիշում է, թե ինչպես Էրզրումից դուրս եկան ողջ-առողջ, բայց ընկան ողբալի վիճակի մեջ, և նա անիծում է իրենց հրամանատար Էնվերին.

«Արզրումից դուրս էկանք ողջ-առողջ,
Հասանք Սարիղամիշ, ընկանք կրակը,
Վերքերով պատած յարս, մի՛ լաց,
Քոռանաս, Էնվեր փաշա, էլ հայ չմնաց»[18]:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Սուրեն Սարգսյանը** շարունակելով պատմել է նաև պարտված Էնվերի վերադարձի և սեբաստահայերին ուղղված նրա գազազած հայացքի մասին. *«…Նա յափնջու մեջ փաթաթվեց, մի գազանային-սարսափելի նայվածք գցեց կանգնած ժողովրդի վրա: Էնվեր փաշան առաջվա նման ո՛չ ողջունեց, ո՛չ մնաս բարով ասաց ու գնաց…: Մեյֆեի խանում կանգնում են հանգստանալու: Նա կանչում է Մուրադին և ասում՝ վերին ասպիճանի զայրացած ու կատաղած. «Ձերոնք այ ինչեր են անում Կովկասում՝ ռուսի կողմը: Մենք ի՞նչ ենք ստորագրել ձեզ հետ 1908 թվին և 1914 թվին Էրզրումում: Այդ բանը ձեր վրա թա՞նկ կնստի»: Մուրադը բաժանվում է խմբից վիրավորված և շատ տխուր: Նա ասում է, որ Էնվերը ինչ-որ կամավորների մասին էր բողոքել»*[19]:

1915 թ. գարնանը Անդրանիկի ջոկատը գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետ հյուսիսային Պարսկաստանում՝ Դիլմանի մոտ, փայլուն հաղթանակ է արձանագրում: Ռուսական զորքերը հայ կամավորների հետ միասին գրավում են Թավրիզը, Դիլմանը և թուրքերին հետ մղում Պարսկաստանից: Գեներալ Օգանովսկին դրվատանքով է արտահայտվել հայ կամավորների և հատկապես զորավար Անդրանիկի քաջագործությունների մասին:

Անդրանիկ զորավարի քաջագործությունների մասին պատմել է նաև ականատես վերապրող **Սիրանուշ Նասոյանը** (ծնվ. 1900 թ., Խնուս). *«Տաճկապտանի կովի ժամանակ Անդրանիկ կկովեր, իր փայլուն թրով կկովեր, հայերին կազատեր:*

Մեր Խնուսա բերդ հարուստ տեղ էր, թավլա, ցորեն, տավար, ոչխար ամե՛ն ինչ մեզ կար, մենք հանգիստ կապրեինք: Թուրքի բալեն կտրվի՛. էկավ, մեզ զուլում կկոտորեր: Բալուլի միջի էրեխեքին գետնին կտփեր, մերեր կուլայի՛ն, կողբայի՛ն:

Մեկ էլ Անդրանիկ զորավար էկավ ճերմակ ձին նստած, վրեն պլաշչ գցած, ինչքա՛ն գյուլլա կգարկվեր, չէ՛ր կպնի ընդրա ջանին, կըսեին՝ ընդրա վրեն սրբի նշաններ կան: Անդրանիկ զորավար էկավ, կանգնեց Արազա Քյոփրու Քեոյի կարմունջի [կամուրջ] մուրը, կովեց, մինչև ժողովուրդը կարմունջից անցավ:

Անդրանիկ ասաց. «Ժողվե՛ք գետնի բոլոր էրեխեքին, տվե՛ք մերերին»: Ի՛սկը հերոս էր Անդրանիկ: Ընդրա ահից թուրքեր կվախնային. «Անդրանիկ փաշա գյալդի՛ (գալի՛ս է)» կըսեին, կտխահնեին:

---

[18] Նույն տեղում, վկ. 479, էջ 525:

[19] Սվազլյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 155, էջ 323:

Անդրանիկ զորավար թուրքին ահ տվեց, ըսավ. «Իմ ժողովրդին, իմ որբանոցներուն ձեռք չտրա՛ս, թե չէ՝ քեզ կկոտորեմ»:

Կարսա ժողովրդին փրկեց, որբ էրեխեքին ղրկեց Ամերիկա»[20]:

Այդ ժամանակ կամավորների շարքերն անընդհատ խտանում էին, գալիս էին ոչ միայն արտերկրի մեծ քաղաքներից, այլև ճակատի մերձակա գյուղերից փախստական հայեր Կարսից, Ալաշկերտից, Բայազետից, Ատրպատականից և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ապաստանած շուրջ 100 հազար հայ երիտասարդներ գալիս, համալրում են կամավորների շարքերը:

Ականատես վերապրող **Սոկրատ Մկրտչյանը** (ծնվ. 1901 թ., Բիթլիս, Խլաթ) նույն փախստական արևմտահայերից է եղել. *«…Մեծ դժվարությամբ հասա ռուսական բանակի զինվորներին, որտեղ շատ հայ կամավորներ կային»*[21]:

Այդպիսի փախստականներից են եղել նաև **Մուշեղ Հովհաննիսյանը** (ծնվ. 1908 թ., Սասուն, Տալվորիկ, Քարավանք գյուղ), **Ենոք Ասլանյանը** (1901 թ., Բիթլիս) և ուրիշներ, որոնք նույնպես թուրքերի դաժանություններից փախած հայերից են եղել[22]:

Գաղտագողի փախչողները շատ էին, քանի որ այդ ընթացքում ահավոր ծանր էր դարձել արևմտահայության վիճակը:

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, պարբերական կոտորածներ Էրզրումում, Դյորթյոլում, Զեյթունում և շրջակայքում, արյունալի ընդհարումներ՝ Վանում, Բիթլիսում, Մուշում, բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում՝ ժողովրդի տնտեսական քայքայում, ընդհանուր կոտորած:

Արդեն պատերազմի սկզբից թուրք կառավարողներն արևմտահայերի նկատմամբ կազմակերպել էին նոր, դաժան հալածանքներ, կողոպուտներ և սպանություններ՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով Մուշի և Սասունի դեմ, որոնք անցյալում հայտնի էին որպես հայ ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր կենտրոններ:

Կատարելով թուրքական կառավարության հրահանգները՝ տեղական իշխանությունները զինված հրամանատարության հետ մշակեցին և գործադրեցին հիշյալ գավառների ամբողջ հայության բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը:

Սասունցի ականատես վերապրող **Եղիազար Կարապետյանը** (ծնվ. 1886 թ., Սասուն) հանգամանորեն շարադրել է այդ պատմական իրադարձությունները և եզրակացրել. *«…Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամայի՝ անմարդաբնակ, իսկ նրա սեփական տերերը՝ անողոք թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշային գործողությամբ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին, ջրով խեղդամահ եղան՝ հարյուր հինգ գյուղերի յոթանասուն-ութսուն հազար երկու սեռի պատկանող հայ բնակիչները:*

---

[20] Նույն տեղում, վկ. 94, էջ 228:

[21] Նույն տեղում, վկ. 18, էջ 108:

[22] Նույն տեղում, վկ. 5, վկ. 17:

Թալանի տրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: …Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՜ղ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար»[23]:

Նույն Վարդավառի օրվա մասին է վկայել ականատես վերապրող մշեցի **Շողեր Տոնոյանը** (ծնվ. 1901 թ.). *«…1915 թվին Վարդեվրի օրը եղավ կոտորում: Թուրք ասկյարներ Դաղատնու չեչենները բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, օխչար, գոմշդանք, մալ քշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորքուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր, դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լցրին Ավզուտ գեղի գոմերու մեջ, կրակ տվին, վառին: …Լցրին Մալիասի Մարդոյի գոմերու մեջ, խոտի դեզեր դարսին գոմու շուրջ բոլոր, վրեն նավթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից վաթսուն ջան վառվան էդ գոմերու մեջ: Էն օր ես եմ տեսել, լա՜ռ, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մենակ ես ու ախպերս ազատվանք: Էն օր ես իմ աչքերով եմ տեսել, լա՜ռ: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե մատղաշ տղա-էրեխա կար՝ մորերու գրկից պոկեցին տարան, օր դարձուն զարթիա:*

Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մտավ, ժողովուրդ սկսավ հազալ ու խեղդվան: Մեր զմանուկ ուրացավ, լա՜ռ, իսկական սոդոմ-գոմոր էր: Վառվող մարդիկ վազվզում, խփվում էին պատերուն, ուրի տակ տրորում գետնին ընկած իրենց մանրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ տեսել, լա՜ռ, թող սարի գիլանք չտեսնեն: Կըսեն, թուրք մոլլան էդ օր տեսավ՝ չդիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Էդ ալալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: Երանի ես ու քորփա ախպերս լե վառվեինք, իմալ օր վաթսուն ջան վառվան, օր չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց անխիղճ ու անաստված օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ Վարդենիսի, Մշախշենի, Աղբենիսի, Ավզուտի, Խվնների ու էլի շրջակա գյուղերու սաղ կեղացոց: Էն օր ես եմ տեսել, զիմ դուշման չտեսնա»[24]:

Կարելի է երևակայել, թե ֆաշիստական գազախցիկների նախատիպերը հանդիսացող հրկիզված գոմերում և մարագներում քանի՜, քանի՜ տասնյակ հազարավոր հայեր են ողջակիզվել նախքան հրեաների Ողջակիզումը:

Պատմական այս իրադարձություններին առընթեր հյուսվել է նաև ժողովրդական երգը.

«…Սասուն գավառ անտառներով,
Պարապապատ բարձր լեռներով,
Դեմ կանգնեց միշտ թուրք զորքին.
Սասուն բուրե տաք արյան հոտ»[25]:

«Տաք արյան հոտ» էր բուրում նաև Վանի շրջակա գյուղերում, որտեղ թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Այդ մասին է վկայել ամենայն

---

[23] Նույն տեղում, վկ. 1, էջ 74, 75:
[24] Նույն տեղում, վկ. 9, էջ 94, 95:
[25] Նույն տեղում, վկ. 627, էջ 619:

հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, երբ Ալ. Շիրվանզադեի հետ ականատես էին դարձել նրանց անհերևակայելի դաժան գործողությունների հետքերին. «…Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանն իր հուշերում, - գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա… Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Ծնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին…»[26]:

Այդ ահավոր խժդժությունները նկատի ունենալով՝ ականատես վերապրող **Արծրուն Հարությունյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան) եզրակացրել է. *«Ինքնապաշտպանությունը ծավում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում»*[27]:

Ուստի Սասունում, Մուշում, Շատախում, Վանում, Բիթլիսում, Շապին-Գարահիսարում և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը հթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբոստացող արևմտահայության ազնիվ ոգորումներն էին, նրանց բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհին.

«…Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կիրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն»[28]:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ էլ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն ռուս զինվորներն ու հայ կամավորներն էին, որ սատարեցին… Հայկական կամավորական հինգ ջոկատների միավորումով ստեղծված Արարատյան գունդը 3.300 հայ կամավորներով ապրիլի 15-ին Քանաքեռ-Երևան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով մեկնում է Արևմտյան Հայաստան: Բայազետ հասնելով՝ նրանք միանում են գեներալ Նիկոլաևի զորաջոկատին, որն առաջադրանք ուներ գլխավոր հարվածն ուղղել Վասպուրականի տարածքում թուրքական մեծաքանակ կանոնավոր զորքերի և քրդական ավազակախմբերի դեմ:

Շատախի ինքնապաշտպանական մարտերի ականատես **Անդրեաս Գյուլանյանը** (ծնվ. 1905 թ., Շատախ) մանրամասնորեն պատմել է Վանի հերոսամարտի դրդապատճառները. *«…1894-1896 թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից*

---

[26] Թումանյան Հովհաննես, *Երկերի ժողովածու,* հ. 6, Երևան, 1959, էջ 212, 213:

[27] Սվազլյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 40, էջ 147:

[28] Նույն տեղում, վկ. 628, էջ 619:

անցել էր քսան տարի, արդեն 1915 թ. գարունն էր: Երիտթուրքերը Կ. Պոլսից կարգադրել էին Վանի նահանգապետ Ջևդեթ փաշային, որը Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի դաժան գործակատարն էր, կոտորել Վանի, Շատախի հայությանը:

Առաջին հերթին ձերբակալեցին և գլխատեցին Շատախի հայտնի ղեկավար Հովսեփ Զոլոյանին, որը ՀՅԴ-ի ղեկավարն էր՝ Վանի կողմից նշանակված դեռևս 29 մարտի 1915 թվից: Նա Շատախի գայմագամի ծանոթն էր, բայց փողոցով անցնելիս նրան իր հինգ ընկերների հետ ձերբակալեցին ու տարան Շատախի Թաղ կոչվող կենտրոնը: Նրա ընկերներից էր Տիգրան Բաղդասարյանը, որը ռուս-թուրքական ճակատում վիրավորվել, ազատվել և եկել էր Շատախ: Նա գնում է և գայմագամին ասում.

– Ինչու՞ եք բանտարկել Հովսեփ Զոլոյանին, չէ՞ որ նա գավառի հայկական դպրոցների տեսուչն է և բանտարկության ենթակա չէ:

Շատախի գայմագամ Մեյթի բեյը, որը ֆրանսիական կրթություն էր ստացել, պատասխանում է.

– Ոչինչ, որ Հովսեփ Զոլոյանին ձերբակալել ենք: Նա սենյակում նստած է, շուտով ազատ կարձակենք իր ընկերներով, պայմանով, որ հիսուն-վաթսուն երիտասարդ թաղեցիների իրենց զենքերով պիտի բերեք հանձնեք մեզ, այն ժամանակ կազատենք Հովսեփ Զոլոյանին:

Տիգրան Բաղդասարյանը պատասխանում է.

– Թուրքական կառավարությունը արդեն հինգ-վեց ամիս է՝ զորահավաք է հայտարարել, և Թաղի բոլոր երիտասարդները զորակոչվում են՝ կռվելու ռուսների դեմ: Մենք զինված մարդ չունենք:

Գայմագամը պատասխանում է.

– Մենք ամեն ինչ գիտենք:

Դու մի ասի՝ Շատախի ղեկավարությունը Հովսեփ Զոլոյանի անմիջական ղեկավարությամբ դեռևս մեկ-երկու ամիս առաջ՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին 1915 թվի, հաշվի են առել՝ Շատախի հիսունհինգ հայկական գյուղերում որ գյուղացին ինչ զենք և քանի պատրոն ունի: Կազմակերպել են խմբեր, որոնք Թաղի տներում և Շատախի կարևոր հայկական գյուղերում ինքնապաշտպանական մարտեր պիտի մղեն, երբ որ թուրքական կողմը դիմի հայասպանության: Իսկ Շատախում մոտ տասներկու հազար հայություն կար, որից հազար երկու հարյուրը՝ Թաղ քաղաքատիպ ավանում: Այդ բոլոր ցուցակները գտնվելիս են եղել Հովսեփ Զոլոյանի գրպանում: Խուզարկության ժամանակ հայտնվել են:

Երբ Տիգրան Բաղդասարյանը գայմագամի մոտից վերադառնում է Թաղ՝ իր տուն, հաջորդ օրը մի ուրիշ ընկերոջ հետ նորից գնում է գայմագամի մոտ, որ նորից խնդրեն Հովսեփ Զոլոյանի ազատվելը: Բայց գայմագամը նորից նույնն է ասում: Բացի այդ, գայմագամը կարգադրում է իր ոստիկաններին՝ Շատախի երկու-երեք գյուղերում, տուրքեր հավաքելու պատրվակով, սպանել մի քանի հայի: Կարգադրված էր նաև քյուրդ ավազակապետերին, որ նրանք սպանեն Շատախի չորս-հինգ անմեղ հայ երիտասարդների: Այնպես որ թուրքերն արդեն սկսել էին հայերի բնաջնջումը:

Դեռ 1914 թ. ուշ աշնանից պահակախմբեր (որոնք գորտոններ էին կոչվում) էին դրված Շապրախի բոլոր մեծ գյուղերում, որոնց թվում երկու պահակախումբ դրված է լինում Սևրկին գյուղում, մի պահակախումբ՝ գյուղի տներին մոտ, իսկ մյուս պահակախումբը՝ գյուղից հինգ կիլոմետր հյուսիս՝ Արտոս լեռան ստորոտին, որտեղից սկսվում է, պատմաբան Ա-Դոյի խոսքերով, «Շապրախի հոչակավոր ձորը», որի արևելյան կողմից Կաուկան լեռնաշղթան է, մյուս կողմից՝ Ռշտունյաց լեռնաշղթան: Հյուսիսից դեպի հարավ ձորն է, որի հովիտներում, սարերի լանջերին տարածված են վարելահողերը, մարգագետինները:

Հովսեփ Չոլոյանի բանտարկության մանրամասները պարզելուց հետո Շապրախի Թաղ կենտրոնում հրավիրվում է գյուղերի փորձված, հասակավոր մարդկանց և երիտասարդների ժողովը, որոնք պիտի խորհրդակցեին, թե ինչ անեն: Որոշում են ընտրել ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին:

1. Ընտրվում են երեք հոգի՝ Տիգրան Բաղդասարյան, Սամվել Մեսրոպյան (Թաղից) և Ազատ Սիմոնյան (Սևրկինից):

2. Որոշում են մեկ-երկու օրվա ընթացքում կտրել Թաղից դեպի հյուսիս՝ Վան տանող հեռախոս-հեռագրի սյուները, որպեսզի գավառապետը չկարողանա կապվել նահանգապետ Ջևդեթի հետ:

Հայերը սուրհանդակներ ունեին՝ լուր ուղարկելու համար:

3. Այդ երկու օրվա մեջ ոչնչացնել Սևրկին գյուղում երկու պահակակետերը, որովհետև այդտեղից ճանապարհները գնում են Ռատանով և Հայոց ձորով դեպի Վան:

Ես անձամբ ականատես եմ եղել, իմ մոր հետ, գյուղի բարձունքներից մեկում այդ կռվին, որը տեղի ունեցավ Սևրկին գյուղում: Որոշեցին, որ կանայք, փոքր երեխաները գնան սարերը, մինչև կռիվը վերջանա:

Մարտի 31-ին Արշակ Պետրոսյանի խումբը (Սևրկին գյուղից) Հաշկանց գյուղից գալիս է Սևրկին գյուղի եզրը և այնտեղ մնացած հայ կռվողները՝ հայտնի ֆեդայի Բազիկ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, գյուղի չորս կողմը մարտիկներ են դասավորել, և երբ Արշակ Պետրոսյանը հասնում է գյուղի եզերքը, ազդանշանով մի գնդակ է արձակում: Բազիկ Պետրոսյանը իր գյուղի տներից մեկի դիրքից բղավում է թուրքական պահակախմբի ղեկավարին՝ Բայրի օնբաշիին, անձնատուր լինել: Բայց թուրքերը անձնատուր չեն լինում: Եվ սկսվում է երկկողմանի կրակը: Թուրքերի պետը գյուղի նորակառույց դպրոցի պատուհանում դիրք է բռնում և կրակում է հայերի վրա, երկկողմ հրաձգություն է տեղի ունենում: Ամբողջ գյուղը մեր աչքի առաջ եռում էր: Մենք մորս հետ սարում, քարի տակից տեսնում էինք: Մոր քառասուն կրակոց եղավ: Ամեն ինչ դադարեց: Երկինքը ամպոտ էր, բայց ցուրտ չէր: Ես, մորս ձեռքը բռնած, իջա ձորը, եկանք գյուղ, ինչպես այլ կանայք եկան գյուղ և պատմեցին, թե ինչ է տեղի ունեցել: Սպանվել է Բայրի օնբաշին, և իր օգնականն ու նրանց ասկյարները իջևանատան պատուհանից իրենց հրացանները գցում են ներքև և ձեռքերը բարձրացնում, անձնատուր լինում: Մերոնք բանտարկում են նրանց՝ մի պառավ հայ կնոջ տանը: Սևրկին գյուղի կռվի մանրամասները հասնում են Վան: Վանի նահանգապետ Ջևդեթ փաշան կանչում է հայ նշանավոր գործիչ Իշխանին (ղարաբաղցի), կարգադրում է նրան (Իշ-

խանը ընտրվել էր Վանի մեծը). «Մի քանի ոստիկանների հետ գնա Շատախ, տես՝ ինչու է կռիվ լինում: Գնա՛, հանգստացրո՛ւ»:

Իշխանը դեռ Սևտկին գյուղի ճամփի կեսը չհասած, ոստիկանների հետ, Հայոց ձորի Հիրճ գյուղում (Շատախ-Վանի մեջտեղում) մութը վրա է հասնում: Թուրք ոստիկանապետը Իշխանին ասում է.

- Մութը ընկավ, ինչպե՞ս շարունակենք: Արի Հիրճ գյուղում հանգստանանք, առավոտը գնանք Շատախ, հանդարտեցնենք հայերին:

Բայց դա խաբեություն էր: Երբ Իշխանը իր չորս ընկերներով գիշերում է, թուրք ոստիկանները նրանց սպանում են, գիշերով թաղում, հողն էլ վրան ծածկում: Նույն օրը Ջևդեթ փաշան կանչում է Պոլսի մեջլիսի անդամ Վռամյանին, որը գործում էր Վանում: Տանում է Վանա լճի ափ, Ավանց գյուղը, քար է լցնում տոպրակի մեջ, կապում է նրա վզին և Վանա լճի մեջ խեղդում: Բայց, բարեբախտաբար, Վռամյանին հաջողվում է մինչ այդ մի նամակ գրել Արամ Մանուկյանին, որը Վանի ինքնապաշտպանության ապագա ղեկավարն էր: Մի երկրող է գրում, տալիս իր կնոջը, որ եթե Ջևդեթը Արամին կանչի, նա չներկայանա, քանի որ նրան էլ կսպանեն»[29]:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** նկարագրել է Վանի հերոսամարտի սկիզբը. *«…Երբ լուրը հասավ Վան, վանեցիները կազմեցին Ռազմական խորհուրդ և պարիսպավորեցին Վանը, դիրքեր սարքեցին: Իսկ Վանի մեջտեղում կար թուրքական ղշլա: Վանեցիները այն վառեցին և մեջտեղից վերացրին»*[30]:

Ականատես վերապրող **Պատրիկ Սարոյանը** (ծնվ. 1906 թ., Վան) նկարագրել է հերոսամարտի սկիզբը. *«… Սկսվեց կռիվը: Հայերը լսել էին, որ թուրքերն ասում են. «Վանը թուրքերին պետք է մնա»: Մի քանի օր առաջ թուրքերն ու քրդերը հարձակվել էին քաղաքի հայերի խանութների վրա, թալանել էին: Վանում գործում էին դաշնակցական, ռամկավար և հնչակյան կուսակցությունները, որոնք, վիրանգը տեսնելով, միացան և հանդես եկան միասնաբար: Քաղաքում բերդի վրայից անընդհատ հրացաններով կրակում էին: Երկու հորեղբայրներս՝ Ղևոնդն ու Մարտիրոսը, սկսեցին մասնակցել կռիվներին: Մարտիրոսը ընտանիք ուներ, իսկ Ղևոնդը ամուրի էր: Նրանց հաց ու ջուր ես ու Վրոյրը՝ Մարտիրոսի տղան, տանում էինք, որ ուտեն: … Մայիսի սկզբին սկսվեց թնդանոթների որոտը: Մեր տղաներին մեր մայրերը աղջկա շորեր էին հագցրել և երեսները ցեխոտել էին: Թուրքերը նոր տեսակ թնդանոթներ էին օգտագործում, որոնք ականներ էին գցում մեր տների վրա: Դրանք երկար հավանգի ձև ունեին: Հաճախ չէին պայթում, մեր կանայք զգուշությամբ ականազերծում էին»*[31]:

Ականատես վերապրող **Սիրակ Մանասյանը** (ծնվ. 1905 թ., Վան, Կեմ գյուղ) շարունակել է նախորդի միտքը. *«…Ամեն առավոտ Վանի փողային նվագախումբը նվագելով ման էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն Վանի ապստամբությունն սկսված էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացեք փամփուշտներ հավաքեք,*

---

[29] Նույն տեղում, վկ. 26, էջ 619:

[30] Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

[31] Նույն տեղում, վկ. 38, էջ 144:

բերե՛ք, որ նորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին:

Հասավ օրը, երբ կռիվն ուժեղացավ Վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեստանը, և՛ Վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեստանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է Վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն»[32]:

Իսկ ականատես վերապրող **Մանվել Մարությանը** (ծնվ. 1901 թ., Վան, Բերդաշեն գյուղ) ներկայացրել է վանեցիների ինքնապաշտպանության կազմակերպված բնույթը. *«…Մոտ երկու հարյուր հոգի զենքի տակ էին, չորս հարյուր հոգի դիրքերն էին պատրաստում գիշերները: Ով մթերք ուներ, բերավ Առաջնորդարան: Ամեն մարդ պաշտոն ուներ: Այգեստանի միջից մի խենթ աղջիկ ղրկել էին, որ հայերից լուր առնեն, բայց նա վերադարձին սպանվեց: Մեկ թուրքի կաշառեցին, որ երկրորդ տանի Քաղաքամեջ, որով հայտնում էին, թե մեկ շաբաթ դիմացեք, ռուսական զորքը գալիս է: Թուրքերը, այդ լսելով, կամաց-կամաց հեռացան: Մենք երեխա էինք, բայց չէինք վախենում, փամփուշտ էինք հավաքում: Հայրս ճարտարապետ էր, դիրքերու շինությունը կիսկեր: Քահանաները և վարդապետները ևս կռվում էին: Թուրքերը բյուրդերին էին գցում մեզ վրա: Հիշում եմ, երբ կռիվը վերջացավ, մի թուրք եկավ, ասաց. «Ամբողջ մորթված դիակներ են: Քահանան մորթված է եկեղեցու շեմին, գլուխը Մարիամ Աստվածածնի նկարի առաջ է դրված»:*

Թուրքական բանակից հետո ո՛ր գյուղը մտանք, դիակներ էին, գազազած շները, կատուներն ու անգղները հոշոտում էին դիակները, որոնց թուրքերը սպանել էին ու լցրել փոսերի մեջ. նրանք առանց աղոթքի հողին հանձնվեցին: Վասպուրականցիները երեսուն-քառասուն զոհ տվեցին, բայց անպաշտպան ժողովրդից հազարներ զոհվեցան: Ես ինչ որ պատմում եմ, ականատեսի հուշերս են: Ռուսական բանակը մոտեցավ: Առաջ կամավորական բանակը մտավ, և մենք փրկվեցինք: Եթե նրանք չգային, մենք էլ Ուրֆայի, Շապին-Գարահիսարի նման կոչնչանայինք:

Մենք՝ երիտասարդներս, գնացինք կամավորներին դիմավորելու: Առաջին խումբը Նժդեհի խումբն էր, որ եկավ: Այդ խմբի մեջ իմ մորեղբոր տղան էլ կար: Այդ գիշեր մեզ հյուր եկավ Նժդեհը»[33]:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** նկարագրել է ռուսական զորքի և հայ կամավորների մուտքը Վան. *«…1915 թ. ապրիլի 6-ից մինչև մայիսի 4-ը մենք պաշտպանվում էինք շատ հաջող: Մայիսի 4-ին ռուսական զորքը մտավ Վան, որի մեջ էր վեց հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակը՝ Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ: Ռուսական ղեկավարությունը ընտրեց Վանի ղեկավար Արամ Մանուկյանին: Այսպես ապրեցինք մինչև հուլիսի սկիզբը»*[34]:

---

[32] Նույն տեղում, վկ. 35, էջ 139:

[33] Նույն տեղում, վկ. 32, էջ 133:

[34] Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Սիրակ Մանասյանը** շարունակել է դեպքերի նկարագրությունը. *«…Մայիսի 6-ին Վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Անդրանիկ փաշայի ղեկավարությամբ: Երբ ուրախություն էր համատարած, մեզ մոտեցավ մի ռուս օֆիսեր և նկարեց՝ ես էի, մայրս էր և եղբայրս: Այդ ժամանակ սկսում է Ռուսաստանի հեղափոխությունը, որը հարկադրեց ռուսական զորքին ետ վերադառնալ Ռուսաստան, որոնց հետ նաև շատ գաղթականներ՝ դեպի Հայաստան»*[35]:

Ականատես վերապրող **Պատրիկ Սարոյանը** նկարագրել է Վանի հերոսամարտի հաղթանակը և թուրքերի փախուստը. *«…Մայիսի 5-ին, երբ հաղթանակը եղավ, թուրքերն սկսեցին փախչել նավակներով՝ ծովի վրայից: Նրանք փախցնում էին իրենց ընտանիքներին: Հաղթական վանեցիները մեծ նվագախմբով Այգեստանից եկան Քաղաքամեջ և միմյանց սկսեցին համբուրել:*

Այգեստանը Քաղաքամեջից հեռու էր չորս-հինգ կիլոմետր տարածությամբ: Հետո ռուսական զորքը մոտեցավ Վանին: Հայրս ինձ բարձրացրել էր իր ուսին, որ ես լավ տեսնեմ: Վերջապես լսվեց ձիերի դոփյուն: Առաջին հերթին Վանին մոտեցավ Անդրանիկը, հետո՝ Դրոն, Համազասպը, Գայը: …Հետո գեներալ Նիկոլաևը կազմակերպում է Վանի կառավարությունը, որը և սկսում է գործել:

Հուլիսի 15-ին գեներալ Նիկոլաևը պահանջում է, որ հայերը գաղթեն, որ թուրքական զորքը հսկայական ուժ է ստացել և հարձակման է պատրաստվում: Հայ ղեկավարները՝ Արամ Մանուկյանը և այլք, հրաժարվում են գաղթել և ասում են գեներալ Նիկոլաևին. «Մենք առանց օգնության հաղթեցինք, մենք ունենք կամքի ուժ, որ պաշտպանենք մեր երկիրը», բայց Նիկոլաևը և Անդրանիկը, որպես ղեկավար, ռուսների հետ համաձայնվում են նահանջել: Տիրեց իրարանցում»[36]:

Երվանդ Շիրակյանը նկարագրել է իրենց՝ վանեցիների կազմակերպած ժողովը, որպեսզի չգաղթեն. *«…1915 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ղեկավարությունը կարգադրեց հայերին գաղթել: Վանեցիները ընդհանուր ժողով կազմակերպեցին, որտեղ բուռն ելույթներ ունեցան երիտասարդները, որոնք չէին համաձայնվում գաղթել, բայց և այնպես մեծերը համաձայնվեցին»*[37]:

Իսկ շատախցի **Անդրեաս Գյուլանյանը**, որը մանրամասն պատմել էր Վանի հերոսամարտի դրդապատճառների մասին, անդրադարձել է նաև ռուս գեներալի գաղթի հրահանգին. *«…1915 թ. հուլիսի վերջերին ռուսները Վանա լճի հյուսիսային և հարավային մասով միանում են, սակայն այդտեղ տեղի է ունենում մի դեպք: Թուրքերին հաջողվում է յոթ կիլոմետրով ճեղքել ճակատը, և ռուսները նահանջում են: Հինգ-վեց օրվա մեջ՝ կռվելով ետ են քաշվում մի քանի հարյուր կիլոմետր, հասնում են Ալաշկերտ, Աբաղայի դաշտը, մինչև Բերկրի են հասնում: Ստեղծվում է վտանգ Վանի հայության համար:*

---

[35] Նույն տեղում, վկ. 35, էջ 139:

[36] Նույն տեղում, վկ. 38, էջ 144:

[37] Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147, 148:

Վանում գեներալ Նիկոլաևը կանչում է Արամ Մանուկյանին, ասում.

- Վանում մոտ քսանչորս հազար հայ բնակչություն և գավառների գաղթականություն կա կուտակված, ժողովրդին պետք է գաղթեցնել Արևելյան Հայաստան:

Սկսվում է Վանի նահանգի և Շատախի գավառի գաղթը: Այն սկսվեց օգոստոսի սկզբին»[38]:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց հետ Արևելահայաստան է գաղթում նաև Վանի, Սասունի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայությունը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատյալ, թողնում են իրենց Երկիրը՝ հազարամյակների բնօրրանը, ու մղկտալով ընկնում են գաղթի ճամփան:

Գաղթի ողբերգությունը ճաշակած ականատես վերապրող **Եղիազար Կարապետյանը** (ծնվ. 1886 թ., Սասուն) գաղթականների անունից հրաժեշտի խոսք է գրել իր հուշ-վկայության վերջում. *«...Թույլ տվեք կանգնել այս բարձր սարի վրա, վերջին անգամ «Մնա՛ք բարով» ասել որբացած հայրենիքին, նրա սրբավայր տաճարներին, հուշարձաններին, ծաղկաբույր լեռներին, արգավանդ դաշտերին, գետերին ու աղբյուրներին և որպես գաղթական մարդ՝ իմ սակավաթիվ հայրենակիցների հետ հյուրընկալվել ու ապրել դեռ սովի, գաղթի ու արյունահեղության մատնված Արևելյան Հայաստանում»*[39]:

Այդ ազգային աննկարագրելի վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խտացրել մշեցի վերապրող **Շողեր Տոնոյանը** (ծնվ. 1901 թ.).

«Անտեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետարան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան»[40]:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր: Ականատես վերապրող **Աղասի Քանքանյանը** (ծնվ. 1904 թ., Վան) դառնությամբ վերհիշել է. *«...Գաղթը ահավոր իրադարձություն է մի ժողովրդի համար, որը դարեր շարունակ ապրել է իր հարազատ երկրում: Մեր ընտանիքն էլ պատրաստվեց: Մայրիկիս ղեկավարությամբ որոշվեց, թե ինչ վերցնենք մեզ հետ, որ դիմանանք տասը օրվա հետիոտն ճամփորդությանը:*

Մեր հարազատ տունը մենք թողել ենք 1915 թ. հուլիսի 13-ին, ժամը տասնմեկին: Նախքան տնից դուրս գալը մայրիկս հավաքեց ընտանիքի անդամներին, լացակումած համբուրեց բոլորին և ասաց՝ մենք գնում ենք դժվարին ու անհայտ մի ճանապարհ, թե ինչ կպատահի մեզ հետ՝ չգիտենք: Ձեր խնդիրն է, որ դուք դիմանաք և խուճապի մեջ չկորցնեք հայրիկին ու մայրիկին:

---

[38] Նույն տեղում, վկ. 26, էջ 120:

[39] Նույն տեղում, վկ. 1, էջ 81:

[40] Նույն տեղում, վկ. 653, էջ 630:

Մենք տնից դուրս եկանք: Դուռը չփակեցինք, մի տեսակ քարացել էինք, դարձել էինք անզգա: Սկսեցինք շարժվել դեպի գլխավոր փողոցն՝ Խաչփողան: Տներից նորանոր ընտանիքներ էին դուրս գալիս և միանում իրար: Թափորը մեծանում էր ու շարժվում դեպի առաջ: Մենք մինչև Իգդիր հասնելը տասը օր ճանապարհ անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցեխերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ճանապարհին քրդերը հաճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ, որտեղ կուտակում էր տեղի ունենում: Այդ կամուրջից ինչքա՜ն մայրեր, երեխաներին գրկած, ջուրն են նետվել, որ թուրքերի ու քրդերի ձեռքը չընկնեն: Ճանապարհին ովքեր սպանվում էին, ովքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում՝ ոչ: Անթաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ սրացել եմ տխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է: Ես լիաթոք չեմ կարող ուրախանալ»[41]:

Վանեցի գաղթական **Վարազդատ Հարությունյանը** (ծնվ. 1909 թ.) ևս նկարագրել է գաղթի ճամփաներին ժողովրդի կրած դժվարությունները. *«…Խաչփողան փողոցից դուրս եկանք: Մեր ունեցածը բարձել էինք կովի վրա, որն իր համար անսովոր բեռը իր թիկունքից գցեց ու փախավ: Ստիպված մեր ունեցածը մենք շալակեցինք, դուրս եկանք Վանից, դեպի Բերկրի բարձրացանք:*

Բանդիմահու կամուրջով անցնելիս վանեցիները շատ զոհ ունեցան: Կամուրջը նեղ էր, այնքան ցավալի էր… Ամենից կատաղի կոիվների մենք հանդիպեցինք Բերկրիի մոտ: Ռուսական զորքերը երեխաներին վերցրել էին ռուսական ֆուրգոնների վրա, և քրդերը, որոնք էն ժամանակ վարձված էին՝ հայերին կոտորելու համար, հարձակվեցին մեզ վրա: Ֆուրգոնները շուռ էին գալիս: Երեխաները ջուրն էին թափվում, և մեզ ուղեկցող ռուս զինվորները քրդերին քշեցին, որ ձորի բերանը բացեն: Նրանք քրդերին քշեցին, ձորի բերանը բացեցին, իրենք վերադարձան: Ինձ նստեցրել էին ֆուրգոնի մեջ»[42]:

Ականատես վերապրող **Արծվիկ Թերեզյանը** (ծնվ. 1910 թ., Վան) արցունքներով է պատմել. *«…Մենք ութը հոգի էինք գաղթի ժամանակ: Ճանապարհը շատ դժվար էր, բոլորը հոգնած էին, սոված: Ճամփին մեռածներին թողնում էինք ու առաջ անցնում, քանի որ թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Ռուսական զորքը մեզ տիրություն էր անում: Սուփաարի բաժանեցին: Մենք մնացինք անտեր, անտիրական: Որբ մանուկներին հավաքում էին, ինձ ու քրոջս՝ Արմիկին ևս դրեցին փակ սայլի մեջ ու տարան նախ՝ Իգդիր, ապա՝ Անիպեմզա, հետո՝ Երևան. Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ էր մեր մանկատունը, որի ղեկավարն էր օր. Ազնիվը: Այդ մանկատունը Ամերկոմի մանկատունն էր»*[43]:

Վերապրող **Սրբուհի Մուրադյանը** (ծնվ. 1911 թ., Բիթլիս, Ս. Խաչ գյուղ) նույնպես իր սրտառուչ հուշերն է պատմել գաղթի ճամփի մասին, երբ թուրքերը հետապնդել են իրենց. *«…Մի բացատում շատ գաղթականներ էին եկել հավաքվել՝ երկրի տարբեր*

---

[41] Նույն տեղում, վկ. 33, էջ 135:

[42] Նույն տեղում, վկ. 48, էջ 162:

[43] Նույն տեղում, վկ. 49, էջ 163:

գավառներից: Եկել էին, մի աղբյուրի մոտ նստոտել, մի քիչ ջուր խմել, հանգստացել: Այդ խմբերի մեջ էինք նաև մենք: Կաքավիկ մայրս խուրջինի երկու աչքերի մեջ դրել էր իր փոքրիկ երեխաներին՝ միակ տղա Մուրադիկին և մի աղջկան, իսկ երկու մեծ աղջիկներս՝ ես ու քույրս, նրա ձեռքերից էինք բռնել: Հանկարծ մի թուրք հայտնվեց. նա տեսավ մորս կախարդիչ գեղեցկությունը և քարացավ, հետո սկսեց կրակել մեզ՝ երեխաներիս վրա, որ մորս փախցնի: Բայց մայրս իր անթարթ տակից հանեց ատրճանակը և կրակեց նրա ճակատին: Թուրքը ընկավ, բայց ես էլ էի վիրավոր: Ես ձեռքս երկարացրի, մորս փեշը հազիվ բռնեցի: Նա տեսավ, որ ես վիրավոր եմ, տարավ ինձ աղբյուրի մոտ, վերքս մաքրեց, լվաց, ջուր խմեցրեց: Մի քարայրում գիշերեցինք: Թուրքերը գիշերով հարձակվեցին մեզ վրա ու կրակեցին: Մայրս իր մարմնով մեզ վրա պառկեց, որ մեզ գնդակ չկպնի: Երբ թուրքերը հեռացան, մայրս մեզ մեկիկ-մեկիկ համբուրեց: Բայց Մուրադիկ եղբորս արյունը նրա բերանը լցվեց: Մայրս շատ լաց եղավ ու ողբաց, ձեռքերով գերեզման փորեց նրա համար, ու լուսադեմին մենք ճամփա ընկանք: Բավական գնացել էինք: Հանկարծ ձիերի դոփյուն լսվեց: Մայրս կարծեց՝ թուրքերն են կրկին հարձակվել, մեզ ասաց.

- Ավելի լավ է՝ Արազ գետի ջրի մեջ նետվենք, քան թե թուրքերի ձեռքն ընկնենք:

Խեղճ մայրս խուրջինը ուսին դրեց՝ մեջը երկու երեխայով, իմ ձեռքը բռնեց, և ջուրը նետվեցինք: Բայց եկողները ռուս զինվորներ էին, զգացին, որ մայրս հուսահատությունից իրեն և մեզ գցեց ջուրը, իսկույն նետվեցին ջրի մեջ և մեզ ազատեցին, տարան ռուս գեներալի մոտ: Մայրս որպես շնորհակալություն հանեց իր հրացանը և տվեց ռուս գեներալին ու ասաց, որ դրանով ինքը մի թուրք ասկյար է սպանել»[44]:

Գաղթական դարձած **Վարդուհի Փոթիկյանը** (ծնվ. 1912 թ., Վան) ցավագնորեն է վերհիշել այդ սարսափելի թոհուբոհը. *«...Ժողովրդի հետ գալիս էինք: Ճամփին ես կորա: Ռուս զինվորները ինչքան կորած երեխեք կային, հավաքել լցրել էին կաչկի* (սայլակ - ռուս.) *մեջ: Ճամփին գիտե՞ն՝ ինչ տեսանք... Ա՛խ, իմ դուշմանը չտեսնա էդ օրը: Վոյ, սև ըլեր էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախեք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը նեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քրդերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ոտները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՛րը անասունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճչում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...*

Անտեր մնա Բերկրիի գյալին, ինչքան մարդոց գլուխ կերավ...

Ռուսները ինչքան կորած երեխա կար, հավաքել, լցրել էին մի չոլի մեջ: Ես երկու ամիս մնացի ռուսների մոտ: Օղորմած մերս եկավ ինձ գտավ...»[45]:

Ականատես վերապրող **Ղազար Գևորգյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան, Հայոց Ձոր, Հնդստան գյուղ) ևս նկարագրել է գաղթի ճամփի դժվարությունները. *«...Արևնամուտ էր: Հանկարծ կիրճի հարավային կողմից լսվեց հրացանների կրակոց, և գիլանցի քրդերի լոլոն հնչեց՝ խփեք, հայ խփեք: Նրանք կամուրջի ելքը կտրեցին: Ոմանք էլ*

---

[44] Նույն տեղում, վկ. 21, էջ 113:

[45] Նույն տեղում, վկ. 54, էջ 166, 167:

քարավանի եւրևից եկողների ճամփան կտրեցին, իսկ զիլանցիների որոշ մասը, թաքնված ժայռերի հետևում, կրակում էր անցնող գաղթականների վրա՝ հույս ունենալով, որ նրանք, անցնելով ինքնապաշտպանության, կթողնեն իրենց ունեցվածքը, և իրենք էլ կհափշտակեն: Սակայն Վանի նահանգի հերոս ժողովուրդը, որը կարողացել էր մինչև այդ պաշտպանել իր պատիվը համիդյան ավազակախմբերից, մեծ զոհեր տալով, չհուսահատվեց: Բայց եղան նաև մարդիկ, որոնք իրենց նետեցին Բանդիմահիի սրընթաց ալիքների մեջ՝ հույս ունենալով անցնել մյուս ափը, սակայն ալիքները տարան նրանց:

Ջնված կամավորները անմիջապես դիրքավորվեցին: Սակայն քրդերը նախօրոք մտածված ամրացել էին քարաժայռերին, ունենալով բարձր դիրք և միևնույն ժամանակ անտրեսանելի կրակում էին անզոր գաղթականների վրա: Շատերը զոհվեցին: Մտկեցին նաև անասունները: Այսպես տևեց երկու ժամ, մինչև որ օգնության հասավ Բերկրի գյուղում հանգստացող կազակական մի կայազոր: Կամուրջն ազատվեց: Այդ գիշեր, առանց հանգիստ առնելու, գաղթականությունը շարունակեց իր ճանապարհը: Կարծես բախտը մեզ ժպտաց: Կակոն, լինելով ճարպիկ, գյուղի մի քանի երիտասարդների հետ զբաղված էր անասունների խնամքով: Իսկ ես և մայրս, մեր եզները բարձած, գյուղացիների հետ շարժվում էինք առաջ: Հասնելով Բերկրի՝ մեզ այլևս թույլ չտվին առաջ գնալ, կայազորի հրամանատարը հաղորդեց, որ օգնական ուժեր են ուղարկել, մի քանի ժամից ճանապարհը կազատվի: Մի գիշեր մնացինք Բերկրիում: Հաջորդ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Մինչև մեր շարժվելը հասավ նաև Կակոն՝ իր ոչխարի հոտերով, և մենք նորից բռնեցինք մեր գաղթի ճամփան:

Անցնելով կամուրջով՝ կիրճում մենք ականատես եղանք մեր գաղթական հարազատների դիակներին: Թե ինչպիսի տեսարան էր, սոսկալի է անգամ վերհիշել, չնայած որ հայը այդպիսի տեսարանների շատ է արժանացել թուրք բարբարոսների կողմից:

Ես միայն կվերհիշեմ մի դեպք մի մարդու մասին, որը իր ժամանակին մեր գավառի համար եղել է հեղինակավոր դեմք, եղել է մեր գյուղի տերը: Դա Մկրտիչ աղան էր: Բնակվում էր Վան քաղաքում: Ինքը, լինելով կալվածատեր, մեր գյուղը իր նախնիների կալվածքն էր եղել, գյուղում ուներ հիանալի կառուցված տուն-բերդ, որը երկուհարկանի էր, դեռ մինչև գաղթը մնում էր նրա այգին՝ հինգ-վեց հեկտար տարածությամբ, երեք մետր բարձրությամբ պարսպապատ: Գյուղի եկամտի կեսը պատկանում էր նրան: Գյուղում նրան կոչում էին Մկո (Մկոյի պարիսպ, Մկոյի բերդ, Մկոյի արտեր և այլն): Ահա գաղթի այդ ճանապարհին մենք հանդիպեցինք նրան մի սայլի վրա նստած՝ հովանոցը գլխի վերևը բռնած: Գաղթի ճամփին նա զոհ գնաց մի պատահական գնդակի: Երևելի կալվածատիրոջ անփառունակ մահը կարծես ի ցույց էր բոլոր անցնող գաղթականներին, որպեսզի նրանք չցավեին իրենց կորցրածի համար:

Անցնելով Բանդիմահու կամուրջը՝ մենք մեզ զգացինք կարծես ազատ վտանգներից: Մի քիչ հանգիստ առանք, որպեսզի ուժ հավաքենք գալիք ճանապարհի համար: Թե քանի օրից հասանք Իգդիր, այդ չեմ հիշում: Հիշում եմ, երբ հասանք Իգդիր՝ Ռուսահայաստանի մեջ, սկսեցինք վաճառել մեր անասունները տեղացի հայերին՝ թող-

նելով մի քանի բարձկան անասուններ, որոնց բարձելով մեր ուրելիքը՝ առաջացանք դեպի Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, ինչպես այն նախապես էր կառավարությունը»[46]:

Ականատես վերապրող **Թովիկ Բաղդասարյանը** (ծնվ. 1901 թ., Վան, Հայոց Ձոր, Հնդստան գյուղ) շարունակել է նախորդի պատմածը. *«…Հարյուր հազարավոր գաղթականներ լցվել էին, որոնք իրենց փրկությունը համարում էին Երևան հասնելը: Մորս, երեխաների հետ հասանք Բանդիմահու փրփրադեզ գետը: Ես խնդրեցի մորս, որ գնամ ջուր շփեմ երեսս: Ես գնացի, հանկարծ կարկտաբեր մի բան սկսվեց: Քրդերը պաշարել էին հանդիպակաց ձորի վերին մասը, կրակում էին, մարդիկ գլորվում էին: Ես տեսնում էի, թե ինչպես եկողներն իրենց գցում էին ջուրը: Ես էլ հանվեցի, նետվեցի ջուրը: Մինչև գետի կեսը որ հասա, ջրի հոսանքը ինձ տարավ ներքև: Դիակները հարյուրներով գալիս էին իրար ետևից, քշվում էին դեպի ծով: Հանկարծ մի փեշ կպավ ինձ, մի կին բռնել էր ծառից: Ես նրա փեշից կպա ու կամաց-կամաց դուրս եկա: Ես էդ կնոջ ազատածն եմ: Ո՞վ էր այդ կինը՝ չգիտեմ: Դուրս եկանք գետից՝ մրսում եմ, դողում եմ: Ես մի ռուս զինվորի խնդրեցի, որ մեզ նստեցնի ձիու վրա: Ձին չգնաց: Իջա: Տեսա՝ մի կով կա: Բեռնակիր կովի ջվալները ընկել էին, մեջը գաթա կար: Ես սոված էի, կերա: Մի մարդ ինձ նստեցրեց կովի վրա ու կապեց պարանով: Ժողովուրդը գոռում, գոչում է, ամեն մեկը իր հարազատին է փնտրում:*

Ես էլ երեկոյան մյուսների հետ մի տեղ հասա, նստեցինք հանգստանալու: Ես իջա, կովի պարանը կապեցի ուրքիս, պառկեցի: Մրսածում եմ՝ ինչ եղան մերոնք: Մեկ էլ մի ձայն լսեցի, տեսնեմ՝ ամուսնացած քույրս է: Փաթաթվեցինք: Ես կովի հետ առաջ գնացի: Գրա մորս, քույրերիս, մորաքույրս նստել էր կանաչների վրա՝ վայ-վոյ էին անում, ողբում էին իմ մահը: Հանկարծ ինձ որ տեսան, ձեռքերի վրա բարձրացրին: Շարունակեցինք, հասանք Աբաղայի դաշտը, հետո Օրգով, որը ռուսական սահմանն էր: Առաջին օգնությունը հայերին տվին, հաց բերին, բաժանեցին: Մենք սկսեցինք առաջին անգամ ախորժակով բոքոն ուտել: Երկու-երեք օր մնացինք, հետո Իգդիրի վրայով դեպի Էջմիածին եկանք»[47]:

Վանեցի **Վարազդատ Հարությունյանը** շարունակել է վերջինիս միտքը. *«… Արաքս գետն անցանք: Եկանք, Էջմիածնի վանքի պատերի տակ գաղթականները լցված, տիֆի համաճարակից օրական հարյուրավոր մարդիկ էին մեռնում: Վիճակը շատ ծանր էր: Տներն անգամ հիվանդանոց էին դարձել: Եղբայրս՝ Գուրգենը, երբ մահացավ, ես տեսա, թե ինչպես փայտը թարս ու շիտակ շարում են իրար վրա, այնպես էլ մեռելներին էին իրար վրա շարում, որ գիշերը տանեն եղբայրական գերեզմանը գցեն:*

Հայրս տեսավ, որ մենք ևս պիտի մեռնենք, մեզ հավաքեց, տարավ Թիֆլիս: Այնտեղ էին հորեղբայրս՝ Տեր-Հարությունյաններն իրենց ընտանիքով, որոնք 1896 թ. դեպքերից հետո գաղթել էին: Ես, մայրս, հայրս, եղբայրս՝ Արծրուն Հարությունյանը՝

---

[46] Նույն տեղում, վկ. 42, էջ 150:

[47] Նույն տեղում, վկ. 31, էջ 129:

Արաքսյայի հայրը: Մեզ տեղավորեցին Արամյան հիվանդանոցում: Այնտեղ տիֆից վախճանվեց հայրս:

Մենք մեզ գտանք որբանոցում: Ես, քույրս և եղբայրս Բարեգործականի որբանոցում ենք մեծացել, որի շեֆությունը Հովհաննես Թումանյանն էր իրականացնում: Նա որդեգրել էր երեք տղաների՝ ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցին, գրականագետ Նորայր Դաբաղյանին և Միհրան Թյությունջյանին: Թիֆլիսի Ծիրանավոր վանքի բակում էր որբանոցը: Ուխտավորները գալիս էին մատաղ անելու, և մենք սնվում էինք, բայց հետո դժվարացավ:

Մեր հայոց լեզվի ուսուցիչ Ծերոն Թորգոմյանը հրատարակում էր «Համբավաբեր» հանդեսը, 1916 թ. մարտ ամսվա համարում լույս է տեսել մեր որբանոցի լրիվ ցուցակը: Այդտեղ ես երկու հարյուր չորս համարում եմ, ընդամենը յոթը տարեկան, եղբայրս՝ ինը, քույրս՝ տասնմեկ տարեկան: Ծնված օրս հայտնի չէր, ես գրեցի նոյեմբերի 29-ը՝ հայ ժողովրդի վերածննդի օրը»[48]:

Ուշագրավ է, որ գրեթե բոլոր գաղթական վերապրողներն առանձին երախտագիտությամբ են հիշում ռուս զինվորների մարդկային ու հոգատար վերաբերմունքը, ինչպես նաև հայ կամավորների նվիրվածությունը տառապյալ գաղթականների նկատմամբ:

Հիշարժան է **Պարույր Խաչատրյանի** (ծնվ. 1908 թ., Ալաշկերտ) վկայությունը. *«Մեծ եղեռնի ժամանակ ես փոքր էի, բայց հիշում եմ: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր՝ հայրս, մայրս, երկու հորեղբայրներս, եղբայրներս՝ Ռուբենը, Խոսրովը, քույրս՝ Հեղինեն: Քանի որ մենք փոքր էինք, ռուսները մեզ դրին սայլի վրա ու բերին: Ճամփին տեսանք՝ գյուղերը վառվում էին, տներ-մարագներ ծխի-մխի մեջ կորած: Ասացին՝ մեջը հայերին լցրել են ու վառել: Մուրադ գետը արյուն էր դարձել: Ամեն կողմ դիակներ էին լողում... Ձորի մեջ թուրք զինվորները հայ աղջիկներին տարել էին, տկլորացրել և ստիպել պարել: Մեր կամավորները տեսնում են, հարձակվում են նրանց վրա, թուրք զինվորներին կոտորում են և աղջիկներին ազատում»*[49]:

Ականատես վերապրող **Նեկտար Գասպարյանը** (ծնվ. 1910 թ., Արդվին, Տանձուտ գյուղ) հուզումով է պատմել, թե ինչպես իրենց Տանձուտ գյուղի դպրոցի տնօրեն **Վարդան Մազմանյանը** լսելով, որ հաջորդ օրը թուրքերը հարձակվելու են իրենց գյուղի վրա և հայերին պիտի կոտորեն, թրքուհու շորեր է հագնում ու ծպտված գիշերով հասնում Արդվին, որտեղ ռուսական զորքն էր: Ներկայանում է հրամանատարին, խաչ հանում, որ իրեն հավատան ու խնդրում ռուսների օգնությունը, որոնք գիշերով ճամփա են ելնում դեպի Տանձուտ. *«...Թուրքերը երբ տեսնում են ռուսական զորքի մուտքը Տանձուտ, գլխապատառ սկսում են փախչել: Ռուսները գալիս են, սկսում են օգնել հայերին և ասում են. «24 ժամից մենք պիտի հեռանանք, ով որ պատրաստ լինի, մեզ կմիանա»: Ինձ, քրոջս՝ Անուշին և փոքրիկ եղբորս ռուս զինվորները իմանալով, որ մենք որբ ենք, սահնակի վրա խոտ կար փռված, վրան իրենց շինելը փռեցին, վրան մեզ նստեցրին, մեզ վրա էլ մի ուրիշ շինել*

[48] Նույն տեղում, վկ. 48, էջ 162:

[49] Նույն տեղում, վկ. 64, էջ 180:

ծածկեցին, որ չմրսենք, իրենց պայոկից էլ մեզ բաժին հանեցին, կերակրեցին ու բերին հասցրին Ախալքալաքի զինվորների զորանոցը: …Ութսուն տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեռիկ հայրիկին, մայրիկին, քեռուն, հարևաններին, տատիկին, մեր բոլոր ազգականներին, որոնք գազանաբար սպանվեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսափելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ աչքերով, և ես երբեք հանգիստ չունեմ: Այնքա՜ն եմ արցունք թափել… Օտարները չուզեցին մեզ օգնել, ոուսները մեզ օգնեցին»[50]:

Կարելի է անվերջ շարունակել ականատեսների վկայությունները, բայց որպես եզրակացություն՝ մեջբերենք **Ծիրանի Մաթևոսյանի** (ծնվ. 1900 թ., Խարբերդ, Չմշկածագ գյուղ) խորիմաստ խոսքը. *«…Էդ ժամանակ ոուսը Երզնկայումն էր: Ռուսը ֆուրգոններով հայերին տարավ Երզնկա: Կազարմաները լցվեցին հայերով… Անդրանիկ փաշան՝ լիս դառնա. եկավ մեզ քշեց, բերեց, Հայաստան-երկիր հանեց, բայց ամեն ինչ կորցրինք: Էս մի թեթև մասն եմ քեզ պատմել, բալա՜ ջան, եթե բոլորը պատմեմ, յոթ օր, յոթ գիշեր չի պրծնի… Թուրքը թող մեռնի՛. էդ սա՛ղ ինքը արեց մեր գլխին: Երկրի՛ց էլ զրկվանք, ջանի՛ց էլ զրկվանք, հարստությունի՛ց էլ զրկվանք: Հիմա էլ անամոթները ասում են, թե հայերն են իրանց կոտորել: Մեր ոսկիները, տունները« հողերը մնացին թուրքին: Ես զարմանում եմ՝ ոնց հայերը չեն կարողանում թուրքի հախից գալ: Թող գիրք ըլլի, էս բոլոր պատմածները, թող կարդան աշխարհի մարդիկ, որ իմանան՝ ով է մեղավորը, ով է արդարը, ով է տուժվածը…»*[51]:

Քանի որ գաղթի ու տարագրության դժվարին պայմաններում օրագրություն գրելն անհնար էր, ականատես վերապրողների հաղորդած հուշ-վկայություններն ու պատմական տարաբնույթ երգերը դաջվել են նրանց հիշողության մեջ՝ օրագրության նման օրը օրին, տեղը տեղին արձագանքելով Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի պատմական յուրաքանչյուր իրադարձությանը, միմյանց լրացնելով, հաստատելով ու հիմնավորելով կատարված դաժան իրողությունները, քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար՝ ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային ոճրագործության առարկան (object): Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս դատարանում որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրը ապացուցողական նշանակություն ունի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, հատուցման, ինչպես նաև Հայկական հարցի արդարացի լուծման գործում:

---

[50] Նույն տեղում, վկ. 81, էջ 198, 199:

[51] Նույն տեղում, վկ. 113, էջ 263:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Վերժինե Սվազլյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներից 55 տարիների ընթացքում Հայաստանում և սփյուռքում իմ գրի առած, ձայնագրած, տեսագրած և ուսումնասիրած ժողովրդական 700 միավոր նյութերը ներկայացնում են Արևմտյան Հայաստանի (ինչպես նաև՝ Կիլիկիայի և Անատոլիայի) 150 տեղավայրերի հայության կյանքն ու բարքը, հասարակական, քաղաքական իրադարձությունները (գաղթն ու ջարդը) և նրանց բարոյահոգեբանական ցավագին ապրումներն ու մտորումները:

Ականատես վերապրողների հաղորդած հուշ-վկայությունները և երգ-վկայությունները վերաբերում են նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատին, որը տեղի է ունեցել նրանց աչքի առաջ: Նրանք պատմել են թուրքական կառավարության զինահավաքի, զորահավաքի, Սարիղամիշի ճակատամարտի, արևմտահայության տխուր վիճակի, նրանց արդար ու ազնիվ ոգորումների (ընդվզումներ և ինքնապաշտպանական մարտեր), ինչպես նաև ռուսական զորքի ու կամավորների ուղեկցությամբ դեպի Արևելյան Հայաստան գաղթի մասին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, երիտթուրքեր, ականատես վերապրողների վկայություններ, ռուս զինվորներ, Կովկասյան ճակատ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ:

THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE ABOUT THE CAUCASIAN FRONT OF THE WORLD WAR I

Verjiné Svazlian

SUMMARY

The 700 units of popular materials I have written down, tape- and video-recorded in the course of 55 years from the survivors of the Armenian Genocide in Armenia and the Diaspora describe the public-political events of the time, the life and the lifestyle of the Armenians originally from 150 localities of Western Armenia (including Cilicia) and their sorrowful moral-psychological experiences.

In these memoir-testimonies and song-testimonies, the eyewitness survivors have referred also to the events occurred at the Caucasian front during World War I, which had taken place before their eyes. They have narrated their impressions concerning the arm-collection and the mobilization, organized by the Turkish government, the battle of Sarighamish, the grave condition of the Western Armenians, their righteous and noble

struggles (their rebellions and self-defensive battles) and their emigration to Eastern Armenia with the Russian soldiers and the volunteers.

Keywords: Armenian Genocide, Ottoman Empire, Young Turks, testimonies of the eyewitness survivors, Russian soldiers, Caucasian Front, First World War.

СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ ГЕНОЦИДА АРМЯН О КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Вержине Свазлян

РЕЗЮМЕ

На протяжении 55 лет, собранные и записанные (в том числе и на аудио- и видео носители), а также исследованные мною материалы (700 единиц) свидетелей-очевидцев Геноцида армян в Армении и в диаспоре, представляют жизнь и быт, общественно-политические события (депортация и резня), морально-психологические трагические переживания и размышления армян из более чем 150 местностей Западной Армении (а также Киликии и Анатолии).

Воспоминания-свидетельства и песни-свидетельства очевидцев относятся также к событиям на Кавказском фронте во время Первой мировой войны. Они свидетельствовали о военных сборах и мобилизациях, организованных турецким правительством, о Сарыкамышском сражении, тяжелом положении западных армян, их справедливой борьбе (восстания и самооборонительные бои), а также о переселении армян в Восточную Армению в сопровождении русской армии и добровольцев.

Ключевые слова: Геноцид армян, Османская империя, младотурки, свидетельства очевидцев, русские солдаты, кавказский фронт, Первая мировая война.